

KS. ŁUKASZ NIEPSUJ
TARNÓW

KASATY ZAKONÓW W POLSKICH SYNTEZACH I PODRĘCZNIKACH HISTORII KOŚCIOŁA W XIX I XX WIEKU (CZ. 2)

POLSKIE SYNTEZY HISTORII KOŚCIOŁA O KASATACH ZAKONÓW

1. Syntezy z przełomu XIX i XX w.

1.1. Kasaty zakonów na kartach *Historii Kościoła Powszechnego* ks. Melchiora Bulińskiego

Tę część naszych rozważań zaczniemy od 6. tomu *Historii Kościoła Powszechnego* (Warszawa 1866) ks. Melchiora Bulińskiego. Autor zwraca uwagę na kasatę dwóch zakonów: jezuitów i redemptorystów.

Kasata Towarzystwa Jezusowego, jak zaznacza autor, była możliwa dzięki bulli *Dominus ac Redemptor noster* wydanej przez papieża Klemensa XIV, 21 lipca 1773 r. Ks. Buliński podkreśla tu wpływ Burbonów, francuskiej rodziny panującej, z inicjatywy której doszło do podpisania bulli, która to wielkie zrobiła wrażenie w świecie chrześcijańskim, a niektórzy z panujących schizmatyckich lub protestanckich, jakby na złość dworowi rzymskiemu i książętom burbońskim, zakazali jej głosić w swoich państwach¹. Autor wskazuje na pierwszym miejscu Fryderyka II, króla pruskiego, który zachował Zakon Jezuitów na terenie swojego królestwa, w tym także na ziemiach polskich zaboru pruskiego. Buliński notuje, że jezuita byli potrzebni Fryderykowi II dla nauczania w szkołach katolickich na Szląsku; jednakże na żądanie samych jezuitów, [Fryderyk II] pozwolił w roku 1776, aby nie uważali się już odtąd jako zgromadzenie i nie używali przywilejów zakonu, lecz jako księża świeccy aby się zajmowali nauczaniem młodzieży².

Ks. Buliński nie pomija także osoby Katarzyny II, carycy Rosji. Jej stanowisko wobec jezuitów ujmuje w lakonicznym stwierdzeniu, że „postanowiła [ona] również jezuitów utrzymać”³.

¹ M. Buliński, *Historia Kościoła Powszechnego*, t. 6, Warszawa: Drukarnia Jana Jaworskiego, 1866, s. 369.

² Tamże.

³ Tamże.

W swojej syntezie ks. Buliński pisze również o kasacie redemptorystów, do której doszło na początku XIX w. Zgromadzenie, jak przypomina ks. Buliński, zostało założone przez św. Alfonsa Marię Liguoryiego w 1749 r. i zatwierdzone przez papieża Benedykta XIV. W 2. poł. XVIII w. redemptoryści przybyli na ziemię polskie. Dokładnie do Warszawy, gdzie król Stanisław August Poniatowski przekazał im kościółek św. Benona (stąd często nazywano ich benonami). Do kasaty doszło w 1808 r. Ks. Buliński pisze, że „zgromadzenie to musiało Polskę [Księstwo Warszawskie] opuścić”⁴. Autor wspomina także osobę hrabiny Tarnowskiej, której staraniem, w roku 1824, zgromadzenie wróciło na ziemi polskie i osiadło w pobernardyńskim klasztorze w Piotrkowicach, koło Chmielnika, w Krakowskiem. Tam zakonnicy prowadzili szkołę parafialną. Upadek powstania listopadowego w 1832 roku przyniósł ostateczną kasatę redemptorystów. Ks. Buliński zauważa, że „rząd zgromadzenie rozwiązał, a jego członkowie rozeszli się po parafiach”⁵.

1.2. Sprawa przemilczana

Z kolei dwutomowa synteza historii autorstwa ks. bpa Władysława Szcześniaka⁶ (1858-1926) *Dzieje Kościoła katolickiego w zarysie* (Warszawa 1909) nie odnosi się do problematyki likwidacji zakonów.

2. Wybrane syntezy historii Kościoła z okresu międzywojnia

2.1. Ks. Romana Archutowskiego⁷ (1882-1943) słów kilka o kasatach zakonów

Ks. Roman Archutowski w *Krótkim zarysie historii Kościoła katolickiego* (Warszawa-Lwów 1922) jedynie pobieżnie porusza temat kasat zakonów. Wspomina

⁴ Tamże, s. 379.

⁵ Tamże, s. 378-379.

⁶ Władysław Szcześniak był biskupem sufraganiem warszawskim, profesorem Uniwersytetu Warszawskiego i historykiem Kościoła. Urodził się 12 X 1858 r. w Zakroczymiu. W 1875 r. rozpoczął naukę w Seminarium Duchownym w Warszawie. Ukończył Akademię Duchowną w Petersburgu (1882). Został wyświęcony na kapłana w 1881 r. W 1884 r. wyjechał na studia uzupełniające do Innsbrucka i Rzymu. W 1919 r. objął katedrę historii Kościoła na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Warszawskiego. W 1925 r. został mianowany biskupem sufraganiem warszawskim. Zmarł 9 IX 1926 r. w Warszawie. Za: H. E. Wyczawski, *Szcześniak Władysław*, [w:] *Słownik polskich teologów katolickich*, t. 4, Warszawa, 1983, s. 263-265.

⁷ Roman Archutowski był księdzem katolickim. Urodził się 5 VIII 1882 w Karolinie. Po ukończeniu gimnazjum w Pułtusk, wstąpił w 1900 r. do Seminarium Duchownego w Warszawie. W 1904 r. otrzymał święcenia kapłańskie. Naukę kontynuował w Akademii Duchownej w Petersburgu. W latach 1925-1940 pełnił funkcję dyrektora Gimnazjum Realnego i Prywatnego im. św. Stanisława Kostki w Warszawie. Był autorem podręcznika historii Kościoła dla szkół średnich. W 1940 r. został rektorem seminarium warszawskiego. W 1942 r. został aresztowany i osadzony na Pawiaku. W marcu 1943 r. trafił do obozu koncentracyjnego na Majdanku, gdzie zginął 18 IV tegoż roku. Jan Paweł II beatyfikował go w gronie 108 męczenników II wojny światowej, 13 VI 1999 r. w Warszawie. Za: D. Narewska, *Ks. Roman Archutowski – Męczennik*, Warszawa 1999.

o józefinizmie. Pisze, że Józef II (1780-1790) „nakazał zniesienie zakonów kontemplacyjnych, a wszystkie bractwa religijne sprowadził do jednego – *Bractwa czynnej miłości bliźniego*”⁸. Autor analizując sytuację zakonów pod zaborem pruskim i rosyjskim, skupia się na represjach, jakie spotkały zakony po upadku Powstania Listopadowego. Na ziemiach zaboru pruskiego przyszło nowe obostrzenie antypolskiego kursu: w 1833 r. skasowano resztę zakonów, a dobra ich i fundusze przeznaczono na budowę szkół protestanckich. W niektórych miejscowościach zabrane katolikom świątynie poklasztorne oddano protestantom⁹.

Zaś w zaborze rosyjskim car Mikołaj I przystąpił do systematycznej rusyfikacji ziem polskich. Zamknięto klasztory, zabroniono biskupom porozumiewania się z papieżem, nakazano, aby małżeństwa mieszane błogosławili wyłącznie popi, tysiące młodzieży i powstańców wywieziono na Sybir¹⁰.

Ponadto ks. Archutowski uzupełnia to lakonicznym odniesieniem się do sytuacji zakonów po klęsce Powstania Styczniowego. Pisze, że „około 400 kapłanów i zakonników ukarano śmiercią, albo zesłano na Sybir. Rząd rosyjski zniósł niektóre biskupstwa, zamknięto prawie wszystkie klasztory...”¹¹. W prezentowanym przez nas zestawie syntez historii Kościoła ks. Archutowski, jako pierwszy, odniósł się do sprawy unickiego zakonu bazylianów. Notuje, że „ostatnią walkę unitom wypowiedział Mikołaj I. Przy pomocy kapłana unickiego, później biskupa odstępcy, skasował zakon bazyliński, a jego majątki skonfiskował”¹².

2.2. Ks. Walenty Gadowski o kasatach zakonów

W prowadzonej przez nas analizie warto zwrócić uwagę na trzy syntezy, zarysy historii Kościoła pióra ks. Walentego Gadowskiego¹³ (1861-1956), kapłana diecezji tarnowskiej, katechety i wychowawcy kilku pokoleń młodzieży. Pierwszym jest *Zarys Kościoła Katolickiego dla szkół średnich* (Lwów-Warszawa 1922⁵), drugim *Za-*

⁸ R. Archutowski, *Krótki zarys historii Kościoła katolickiego*, Warszawa-Lwów: Książnica Polska Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych, 1922, s. 69.

⁹ Tamże, s. 77.

¹⁰ Tamże, s. 78.

¹¹ Tamże, s. 78-79.

¹² Tamże, s. 79.

¹³ Walenty Gadowski był kapłanem katolickim, teoretykiem katechetyki, współtwórcą psychologicznej metody w nauczaniu religii oraz redaktorem Urodził się 8 XII 1861 r. w Wiśniczu Nowym koło Bochni. Ukończył Seminarium Duchowne w Tarnowie, Święcenia kapłańskie przyjął w 1884 r. Studia pedagogiczne ukończył na Uniwersytecie w Lipsku. Od 1884 r. nieprzerwanie, aż do śmierci był katechetą, nauczycielem i wychowawcą m.in. w Seminarium Nauczycielskim Męskim w Tarnowie, Seminarium Żeńskim SS. Urszulanek w Tarnowie i Bochni. Reprezentował kierunek wychowawczy w katechetyce. Podkreślał przeżyciową i wychowawczą stronę nauki religii. Założył *Dwutygodnik Katechetyczny i Duszpasterski* (1897-1910). Jako katecheta i pedagog, znany był nie tylko w kraju, ale i zagranicą, głównie w Niemczech. Zmarł 14 V 1956 r. w Bochni. Za: P. Poręba, *Gadowski Walenty*, [w:] *Słownik polskich teologów katolickich*, t. 5, Warszawa 1983, s. 417-419.

rys historii Kościoła Katolickiego dla szkół średnich i seminariów nauczycielskich, cz. II (Lwów-Warszawa 1927⁶), zaś trzecim *Krótką historją Kościoła Katolickiego dla siódmej klasy powszechnej* (Tarnów 1927²).

W *Zarysie Kościoła Katolickiego dla szkół średnich* pisząc o kasatach zakonów, autor odnosi się do józefinizmu, sprawy jezuitów oraz okresu rozbiorów. W swojej pracy podaje pewne szacowania liczbowe. Pisze m.in., że Józef II w cesarstwie skasował przeszło 600 klasztorów z wyjątkiem tych, które się oddawały nauczaniu w szkołach, duszpasterstwu lub pielęgnowaniu chorych, ale i tym zabronił porozumiewać się z jenerałami swoimi w Rzymie. Dobrami klasztorami, a po części i kościelnymi, miał odtąd administrować rząd cesarski; ze znacznej części utworzono t. zw. „fundusz religijny” (1782), z którego rząd wypłacał pensje duchownym i pokrywał wydatki kościelne w miarę swego uznania¹⁴.

Pisząc o Galicji, ziemiach polskich zaboru austriackiego, w części II *Zarysu historii Kościoła Katolickiego dla szkół średnich i seminariów nauczycielskich*, ks. Gadowski podaje dokładniejsze szacowanie. Notuje, że w skutek reform Józefa II stracił Kościół wiele dóbr w Małopolsce, która po I rozbiorze przypadła Austrii. Z 214 klasztorów skasowano 150, zaprowadzając jednak uniwersytet we Lwowie (1784, wznowiony r. 1817) i gimnazja z systemem klasowym. Z części diecezji krakowskiej utworzono nową (1786), której stolicą był zrazu Tyniec (biskup Janowski), potem inne miasta. Drugi z rzędu biskup Ziegler (Niemiec z Linczu), zamieszkał stale w Tarnowie. Szkoły pomnożono, ale system biurokratyczny sprawiał, że nawet uniwersytet lwowski wydawał jedynie miernie wykształconych urzędników¹⁵.

O likwidacji Towarzystwa Jezusowego autor pisze w *Zarysie historii Kościoła Katolickiego dla szkół średnich i seminariów nauczycielskich*, o czym zresztą w tych samych słowach pisał w *Zarysie historii Kościoła Katolickiego dla szkół średnich*¹⁶, że pod groźbą schizmy wymuszono na papieżu Klemensie XIV dekret, znoszący ten zakon (w roku 1773). W owym brewe papież nie zarzucił jezuitom nic zdrożnego, a za powód kasaty podał trudne stosunki z rządami i wzgląd na pokój powszechny. Jedynie dwory: pruski i petersburski, uznając pożyteczną działalność zakonu, nie ogłosiły tej bulli w swych państwach (przypis 2: Nowicjat jezuitów powstał w Połocku obok Smoleńska)¹⁷.

Odnosząc się do sytuacji zaboru rosyjskiego, jak poprzednicy, ks. Gadowski pisze o kasatach w kontekście represji popowstaniowych. Po Powstaniu Listopadowym, jak notuje autor, „zniesiono też wiele klasztorów katolickich i zabrano katolikom po-

¹⁴ W. Gadowski, *Zarys historii Kościoła Katolickiego dla szkół średnich*, Lwów-Warszawa: Książnica Polska Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych, 1922⁵, s. 201-202.

¹⁵ Tenże, *Zarys historii Kościoła Katolickiego dla szkół średnich i seminariów nauczycielskich*, cz. 2, Lwów-Warszawa: Książnica Polska Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych, 1927⁶, s. 58.

¹⁶ Por. Tenże, *Zarys historii Kościoła Katolickiego dla szkół średnich*, s. 209-210.

¹⁷ Tenże, *Zarys historii Kościoła Katolickiego dla szkół średnich i seminariów nauczycielskich*, s. 55

łową niemal kościołów, oddając je prawosławnym¹⁸. Zaś po stłumieniu Powstania Styczniowego „zniesiono klasztory (wyjąwszy Paulinów na Jasnej Górze); zostawiono tylko kilka bez nowicjatów i do nich podsyłano na wymarcie zakonników różnych reguł¹⁹. Z kolei kasaty na ziemiach zaboru pruskiego, jako pierwszy z autorów, wiąże wprost z procesem Kulturkampf. W ramach bowiem tzw. „walki kulturalnej”, prowadzonej „rzekomo w obronie oświaty i cywilizacji”, kanclerz Bismarck i jego minister oświaty Falk wydali rozporządzenia wymierzone przeciwko Kościołowi katolickiemu na terenach zwłaszcza Księstwa Poznańskiego. Ks. Gadowski notuje: już w r. 1871 zniesiono osobny wydział dla katolików w ministerstwie wyznań i oświaty, poczem (1872) usunięto szkołę z pod nadzoru duchowieństwa, wydalono Jezuitów i inne zakony, które rządowi podobało się uznać za pokrewne Jezuitom (Redemptorystów, Łazarzystów, Filipinów, Urszulanki i t. p.) (...) zabrano dobra klasztorne i resztę dóbr kościelnych²⁰.

Należy zauważyć, że kwestię kasat, którą ks. Gadowski poruszał w *Zarysie Kościoła Katolickiego dla szkół średnich* oraz w *Zarysie historii Kościoła Katolickiego dla szkół średnich i seminariów nauczycielskich*, cz. 2, całkowicie pomija w *Krótkiej historii Kościoła Katolickiego dla siódmej klasy powszechnej*.

2.3. Bp Władysław Krynicki²¹ (1861-1928) o likwidacji zakonów

Na koniec tego punktu przejdziemy do analizy syntezy historii Kościoła autorstwa ks. bpa Władysława Krynickiego, pt. *Dzieje Kościoła Powszechnego* w opracowaniu o. Władysława Szołdrskiego (Włocławek 1930⁴).

Bp Krynicki analizę tematu kasat zakonów na ziemiach polskich trzech zaborów, poprzedza przybliżeniem sytuacji zgromadzeń zakonnych w krajach Europy Zachodniej w tamtym okresie czasu.

Rozpoczyna od sprawy jezuitów. Zakonnicy św. Ignacego Loyoli – pisze bp Krynicki – dzięki głoszeniu Ewangelii, „obudzili ku sobie nieprzejednaną nienawiść wrogów Kościoła i Stolicy Apostolskiej²². Wśród nich bp Krynicki wymienia dwory

¹⁸ Tenże, *Zarys historii Kościoła Katolickiego dla szkół średnich*, s. 252.

¹⁹ Tamże, s. 254.

²⁰ Tamże, s. 259.

²¹ Władysław Krynicki był biskupem włocławskim, historykiem Kościoła i homiletą. Urodził się 28 VI 1861 r. we Włocławku. W 1879 r. wstąpił do miejscowego Seminarium Duchownego. Studiował na Akademii duchownej w Petersburgu. Świecenia kapłańskie przyjął w 1885 r. W latach 1886-1918 był związany z włocławskim Seminarium, jako wykładowca homiletyki i historii Kościoła. W latach 1914-1918 był rektorem tegoż Seminarium. Prowadził ożywioną działalność piśmienniczą, pisał podręczniki dla alumnów. W 1918 r. został mianowany biskupem sufraganiem włocławskim. Dwa lata później został mianowany wizytatorem klasztorów w Polsce. W 1927 r. objął biskupstwo włocławskie, jako ordynariusz. Zmarł 7 XII 1928 r. w Warszawie. Za: B. Kawczyński, *Krynicki Władysław*, [w:] *Słownik polskich teologów katolickich*, t. 6, Warszawa 1983, s. 227-231.

²² B. Krynicki, *Dzieje Kościoła Powszechnego*, oprac. W. Szoldrski, Włocławek: Księgarnia Powszechna i Drukarnia Diecezjalna, 1930⁴, s. 473.

królewskie w Portugalii, Francji (gdzie dekretem z 1762 Ludwik XV zarządził konfiskatę dóbr zakonnych, a pięć lat później, uchwałą parlamentu, skazano zakonników na wygnanie) i Hiszpanii (2 kwietnia 1767 roku, na mocy tajnego rozporządzenia, napadnięto na wszystkie klasztory jezuickie, zakonników zaaresztowano i statkami odesłano do Państwa Kościelnego; majątek skonfiskowano) oraz Neapolu (1767 r. – wypędzono jezuitów). Ostatecznie sprawę jezuitów zakończyło brewe kasacyjne Klemensa XIV (1769-1774) *Dominus ac Redemptor* (21 lipca 1773)²³. Bp Krynicki notuje, że jako powód do takiego kroku papież podał nie jakieś dowiedzione przestępstwa, lecz pragnienie przywrócenia pokoju Kościołowi, któremu już zakon z takim pożytkiem, jak przedtem, służyć nie może²⁴.

Akt kasacyjny nigdy nie został publicznie ogłoszony²⁵. Odnosząc się do sytuacji jezuitów w Polsce pisze, że po chwilowych protestach posłów i senatorów i zawieszeniu na jakiś czas egzekucji brewe papieskiego, oswojono się z myślą kasaty i postanowiono dobra pojezuickie obrócić na cele edukacji narodowej. Zanim do tego przyszło, tak lustratorowie, wyznaczeni do objęcia i oszacowania majątności, jak i postronni, kto mógł, rozdrapywali minie jezuitów. Resztę sejm 1776 r. przekazał Komisji Edukacyjnej²⁶.

Ponadto w przypisie pierwszym autor szacuje wartość owych zakonnych majątności. Pisze, że „według obliczeń z r. 1781 wartość pojezuickich dóbr i kapitałów, jakie Komisja Eduk. otrzymała, wynosiła 28,575,261 złotych i 10 groszy”²⁷. Podobnie, jak wcześniejsi autorzy syntez i podręczników, bp Krynicki wspomina o stanowisku władz pruskich i rosyjskich wobec decyzji Klemensa XIV. Pisze, że Fryderyk II aż do 1780 r. zwlekał z ogłoszeniem brewe w Prusiech, a Katarzyna II zabroniła ogłoszenia kasaty na Białorusi, skutkiem czego Massalski, ówczesny biskup wileński i zarazem apostolski delegat na Rosję, zaniechał poleconego sobie wykonania brewe²⁸. Zaś jego następca, abp Siestrzencewicz w 1779 r. „pozwolił jezuitom na otwarcie nowicjatu”²⁹.

Przybliżając nastroje antykościelne w Europie, w kontekście kasat zakonów, bp Krynicki odnosi się do józefinizmu. Wychodzi od idei galikańskich i febronianiskich, które nie były obce cesarzowi Józefowi II (1765-1790), który na terytorium Cesarstwa Austriackiego, przy pomocy ministra Kaunitza, wprowadził je w życie. Odnosiły się one m.in. do zakonów³⁰. Bp Krynicki pisze, że cesarz zachował tylko te zakony, które były oddane jedynie celom praktycznym: nauczaniu młodzieży i pielęgnowaniu chorych. W przeciągu lat kilku zamknął ok. 700 klasztorów, a z ich własności utworzył fundusz religijny, mający służyć do uposażenia nowych parafii.

²³ Por. tamże.

²⁴ Tamże.

²⁵ Tamże, s. 474.

²⁶ Tamże.

²⁷ Tamże, s. 474, note 1.

²⁸ Tamże, s. 474.

²⁹ Tamże.

³⁰ Por. tamże, s. 533.

Zerwał związek pozostałych klasztorów z ich generalnymi przełożonymi i zabronił przyjmować nowicjuszków bez pozwolenia władz rządowych. Podobnie uczynił z bractwami: pokasował wszystkie, a ich własność przelał do funduszu szkolnego³¹.

Bp Krynicki charakteryzuje także sytuację zakonów w Niemczech w XIX w., naznaczoną skutkami pokoju lunewilskiego z 1801 roku i rozpoczętym podówczas na szeroką skalę procesem sekularyzacji. Wtedy to m.in. wszystkie dobra klasztorne „zostały odjęte Kościołowi”, zaś nowi panowie dawnych księstw katolickich „kasowali klasztory”³². Co więcej, za rządów Wilhelma I (1861-1888), pierwszego cesarza zjednoczonych Niemiec oraz jego kanclerza Bismarcka, uchwałą z dnia 19 czerwca 1872 nakazano wydalenie z granic cesarstwa niemieckiego jezuitów i spokrewnionych z nimi zakonów i zgromadzeń (dekret z dnia 20 maja 1873 r.); do spokrewnionych z jezuitami zaliczono: misjonarzy św. Wincentego, redemptorystów, zgromadzenie św. Ducha i zakonnice Najśw. Serca Pana Jezusa³³.

Te zarządzenia, ja pisze bp Krynicki, były wstępem do tzw. „praw majowych” – ustaw antykościelnych z maja 1873 roku, forowanych przez niemieckiego ministra oświaty Falka³⁴. W latach kolejnych, autor zaznacza, że wydano inne przepisy, m.in. „o wydaleniu wszystkich zakonów i zgromadzeń z wyjątkiem tych, które mają za cel pielęgnowanie chorych (1875)”³⁵. Po tych uwagach bp Krynicki podejmuje sytuację klasztorów na ziemiach polskich trzech zaborów.

W przypadku zaboru rosyjskiego odnosi się do czasu panowania cara Aleksandra I, jego syna, Mikołaja I oraz wnuka, Aleksandra II. Wychodzi od tego, jak car Aleksander I (1801-1825) w 1815 roku wydalil jezuitów z Petersburga, a ukazem z dnia 13 marca 1820 r. w ogóle z granic swojego państwa³⁶. Następnie Krynicki wspomina o bulli *Ex imposita nobis* (1818), która poddawała arcybiskupowi warszawskiemu, jako metropolicie biskupstwa: krakowskie, kujawsko-kaliskie (włocławskie), płockie, augustowskie (dawniejsze wigierskie), sandomierskie, podlaskie i lubelskie, oraz upoważniała abp Malczewskiego do zniesienia tyłu opactw, „ile będzie potrzeba dla uposażenia biskupstw, seminariów, przede wszystkim zaś biskupstwa podlaskiego”³⁷. Autor, jako pierwszy w naszej analizie, pisze, że minister Potocki, wielki mistrz loży, wymógł na umierającym arcybiskupie, iż jako delegat apostolski podpisał 17 kw. 1819 r. (na dzień przed śmiercią) kasatę 47 klasztorów. Szereg starożytnych opactw, które wieki przetrwały, przestały istnieć z niemałą szkodą nie tylko dla religii, lecz i dla nauki polskiej – archiwa bowiem ich i biblioteki rozproszyły się po świecie: przeważnie, dostawszy się w niepowołane ręce, zniszczone zostały³⁸.

³¹ Tamże, s. 534.

³² Tamże, s. 575.

³³ Tamże, s. 583.

³⁴ Por. tamże.

³⁵ Tamże.

³⁶ Por. tamże, s. 611.

³⁷ Tamże, s. 612.

³⁸ Tamże, s. 613.

Nawiązując do okresu po upadku Powstania Listopadowego, bp Krynicki wspomina wydaną przez papieża Grzegorz XVI, 9 czerwca 1832 r., encyklikę do duchowieństwa polskiego, w której Ojciec święty ganił duchownych za udział w walkach zbrojnych. Autor opisuje także polityczne kroki cara Mikołaja I (1826-1856), który wylewał swój gniew na Kościół katolicki w swoim państwie. Zagarnął na rzecz skarbu dobra pokasowanych w Polsce opactw, o których powyżej była mowa. W metropolii mohylewskiej skasował więcej niż 200 łacińskich klasztorów (1832)³⁹, zaś ukazem z 1841 roku zabrał m.in. zakonem dobra ziemskie⁴⁰. Bp Krynicki z kolei nadmienia, że wstąpienie na tron Aleksandra II (1856-1881) obudziło nadzieję na pewne swobody dla Kościoła na ziemiach Imperium Rosyjskiego. Na próżno jednak, ponieważ nadal znoszono klasztory⁴¹. Po upadku Powstania Styczniowego, 8 listopada 1864 roku wyszedł ukaz, nakazujący kasatę klasztorów. Bp Krynicki pisze, że na mocy owego dokumentu zniesiono wszystkie klasztory, również i te, którym dowiedziono udział w działaniach powstańców. Pozostałe klasztory podzielono na etatowe i nieetatowe. Pierwszych miało być 25 męskich, 10 żeńskich. Klasztory nieetatowe, w miarę wymierania członków, ulegały kasacie, to samo wskutek zamknięcia nowicjatów spotkało wiele klasztorów etatowych⁴².

Co do zaboru pruskiego bp Krynicki notuje, że już w 1772 roku m.in. „dobra klasztorne zajęto na skarb, żeby duchowieństwo w wypełnianiu religijnych obowiązków przeszkód nie miało”⁴³. Po trzecim rozbiorze, „dnia 28 lipca 1796 r. ogłoszono zabór dóbr kościelnych, biskupich, kapitulnych i klasztornych”⁴⁴. Zaś patent z 9 sierpnia 1796 r., wydany w obawie powstania, brzmiał między innymi: za współudział kilku członków kapituły, klasztoru czy innego zgromadzenia duchownego oprócz ukarania osób, katedra lub konwent zostaną zniesione, majątki ich ulegną konfiskacie, a gmachy na cele publiczne obrócone zostaną⁴⁵. Autor nie pomija także ziem zaboru austriackiego. Zwraca uwagę na rządy Marii Teresy i jej syna, Józefa II. Maria Teresa, jak pisze bp Krynicki, wydawała coraz to nowe dekryty, godzące w prawa Kościoła polskiego [– m.in.] zniesiono egzempcję zakonów, postanowiono skasować 74 klasztory, do tego jednak na razie nie przyszło. Skonfiskowano natomiast dobra pojezuickie, poczem olbrzymi fundusz stąd osiągnięty po części zmarnotrawiono; resztę (8,290,400 fl.) obrócono na fundusz szkolny⁴⁶.

Kontynuując, dodaje, że „właściwy jednak cios na Kościół w Galicji, jak i w innych prowincjach państwa, spadł dopiero za Józefa II (1780-1790). W jednym tylko

³⁹ Tamże, s. 616.

⁴⁰ Por. tamże, s. 617.

⁴¹ Por. tamże, s. 620.

⁴² Tamże, s. 621, *note* 3.

⁴³ Tamże, s. 625.

⁴⁴ Tamże, s. 626.

⁴⁵ Tamże.

⁴⁶ Tamże, s. 632.

1782 r. Józef II zniósł 14 klasztorów panieńskich; niebawem nastąpiły dalsze kasaty męskich i żeńskich siedzib zakonnych, które wieki przetrwały⁷⁴⁷.

3. Kasaty zakonów w *Historii Kościoła* ks. Józefa Umińskiego⁴⁸ (1888-1954)

Syntezą, na którą warto zwrócić uwagę w kontekście kasat zakonnych, jest *Historia Kościoła*, t. II, ks. Józefa Umińskiego (Opole 1960⁴). W swoim dziele autor zwraca uwagę na sprawę jezuitów, redemptorystów, bazylianów oraz politykę zaborców zmierzającą do likwidacji zakonów na ziemiach polskich.

Pisząc o kasacie jezuitów, nadmienia, że skutkiem bulli Klemensa XIV, w Polsce majątki pojezuickie zostały przekazane na cele Komisji Edukacji Narodowej. Ciekawym jest fakt, że kierownikami i nauczycielami nowo tworzonych placówek oświatowych zostawali byli już jezuici. Podobnie było w Austrii. Ponadto znaczna część majątku pojezuickiego „utonęła w kieszeniach niesumiennych rządowych wykonawców przemianowania”⁴⁹. W zaborze pruskim oraz rosyjskim kasata papieska nie dotknęła Zakonu Jezuitów. Władcy, Fryderyk II i Katarzyna II, kierowani antykościelnymi motywami i politycznym wyrachowaniem pozostawili jezuitów w spokoju. Fryderyk przemianował ich, jak pisze ks. Umiński, na tzw. Kapłanów Królewskiego Instytutu Szkolnego, zaś Katarzyna pozwoliła zakonowi całkiem swobodnie rozwijać się na terenie dawnych ziem polskich⁵⁰.

Jako jeden z nielicznych autorów, ks. Umiński podejmuje kwestię likwidacji redemptorystów, która była pierwszą próbą kasat zakonnych w Księstwie Warszawskim. Czasy Napoleona i prowadzonych przez niego wojen doprowadziły do znaczących zmian na politycznej mapie Europy. Rok 1807, pokój w Tylży, przyniósł powstanie nowego tworu politycznego na terenie dawnych ziem zaboru pruskiego, tj. Księstwa Warszawskiego. Ks. Umiński zaznacza, że ów czas był czasem upadku życia religijnego. Władze Księstwa podjęły wtedy próbę kasaty klasztorów. Powstrzymał je memoriał ówczesnego abp Ignacego Raczyńskiego (†1823), eksjezuity. Mimo tego w 1808 r. zostali wygnani z Warszawy redemptoryści ze św. Klemensem Hofbauerem na czele⁵¹.

⁴⁷ Tamże.

⁴⁸ Józef Umiński był profesorem Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Uniwersytetu Lwowskiego i Warszawskiego oraz historykiem Kościoła. Urodził się 10 XI 1888 r. w Pieńkach. W latach 1894-1898 przebywał w USA wraz z rodzicami. Po powrocie pobierał nauki w Płocku, a w 1910 r. wstąpił do tamtejszego Seminarium Duchownego. Świecenia kapłańskie przyjął w 1913 r. W roku następnym rozpoczął studia na Angelicum w Rzymie. W czasie I wojny światowej kontynuował studia historyczne i filozoficzne na Uniwersytecie w Monachium (1916). W 1918 r. rozpoczął pracę w płockim Seminarium, a cztery lata później na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. W latach następnych związał się z Uniwersytetem Lwowskim. Po II wojnie światowej pracował w Kielcach, Warszawie i Wrocławiu. Zmarł 1 V 1954 r. w Szczawie-Zdroju. Za: L. Grzebień, *Umiński Józef*, [w:] *Słownik polskich teologów katolickich*, t. 7, Warszawa 1983, s. 339-343.

⁴⁹ J. Umiński, *Historia Kościoła*, t. 2, Opole: Wydawnictwo Diecezjalne Św. Krzyża, 1960, s. 336.

⁵⁰ Por. tamże, s. 336-337.

⁵¹ Por. tamże, s. 370.

Autor *Historii Kościoła* odnosi się także do aktu kasacyjnego abpa Franciszka Skarbka Malczewskiego z 1819 roku. Klęska Napoleona w 1815 roku, zwołany Kongres Wiedeński przywróciły stary układ sił politycznych na starym kontynencie. Upadło Księstwo Warszawskie, a w jego miejsce, „pod berło rosyjskich carów” poddane zostało nowo powstałe Królestwo Kongresowe. W 1817 r. biskupstwo warszawskie zostało podniesione do godności arcybiskupstwa, zaś nadzór nad Kościołem sprawowała powołana Komisja Spraw Religijnych i Oświecenia Publicznego, na czele ze Stanisławem Kostką Potockim. W tym kontekście ks. Umiński podkreśla rolę Potockiego, który wymógł na umierającym abpie Malczewskim (+1819), na dzień przed śmiercią, 17 kwietnia, podpisanie aktu kasacyjnego⁵². Akt, jak pisze ks. Umiński, znosił 47 „bogatszych klasztorów w Królestwie” – wśród nich opactwo świętokrzyskie na Łysej Górze – a wraz z nimi „bogate archiwa i biblioteki klasztorne”⁵³.

Ks. Umiński podejmuje także, wzorem wcześniejszych autorów, temat represji popowstaniowych. Pisze, że po stłumieniu Powstania Listopadowego car Mikołaj I (1825-1855) „zagarnął na rzecz skarbu państwa dobra pokasowanych w Królestwie [Kongresowym] w 1819 r. klasztorów”⁵⁴. W 1841 r. zabrał m.in. „zakonom dobra ziemskie, a wyznaczył im za to utrzymanie rządowe”⁵⁵. W roku 1853, kiedy Pius IX beatyfikował zamordowanego przez Kozaków w 1657 r. jezuitę, Andrzeja Bobolę, car „kazał wywieść z kraju przeora dominikanów połockich za to, że w sprawie męczeństwa Boboli odpowiadał na list, przysłany mu z Rzymu”⁵⁶. Ponadto, jak przypomina ks. Umiński, w tym samym czasie w zaborze pruskim na rozkaz cesarza, ukazem z 1833 r., skasowano resztę klasztorów i skonfiskowano ich dobra, a fundusze, stąd powstałe, obrócono przeważnie na szkoły protestanckie. W niektórych zaś miejscach oddały władze do użytku protestantów świątynie poklasztorne, co doprowadziło nawet do zaburzeń ludowych⁵⁷.

Podobna rzecz miała miejsce po upadku Powstania Styczniowego. Rząd cara Aleksandra II (1855-1881), syna Mikołaja I, „znosił po dawnemu klasztory”⁵⁸. Poczym przyszedł czas na represje, które dotknęły także Kościół. Pod koniec roku 1864 (8 XI) car wydał ukaz kasacyjny, o czym wspominał już Krynicki w swoim podręczniku. Ukaz, jak pisze ks. Umiński, polecał „kasowanie wszystkich klasztorów Królestwa, w pierwszym zaś rządzie tych, którym udowodniono jakiegokolwiek uczestnictwo w działaniach powstańczych”⁵⁹.

Na koniec podkreślmy, że ks. Umiński, podobnie jak bp Krynicki, ks. Chotkowski i ks. Gadowski, choć nieco szerzej, odnosi się do kasaty bazylianów, zaznaczając

⁵² Por. tamże, s. 466-468.

⁵³ Tamże, s. 468.

⁵⁴ Tamże, s. 469.

⁵⁵ Tamże, s. 472.

⁵⁶ Tamże, s. 473.

⁵⁷ Tamże, s. 486.

⁵⁸ Tamże, s. 474.

⁵⁹ Tamże, s. 475.

rolę ks. Siemaszki. Jak czytamy w syntezie ks. Umińskiego, w 1827 r. ks. Siemaszko, unita, wychowanek Seminarium Głównego w Wilnie oraz asesor przy Kolegium Duchownym w Petersburgu, złożył na ręce władz rządowych „całkowity i szczegółowo opracowany plan zniesienia Unii”⁶⁰, przy znacznej pomocy ministra spraw wewnętrznych Błudowa i metropolity moskiewskiego Filareta. Plan zakładał m.in. „odebrać bazylianom wpływ na seminaria duchowne, a o ile można, i na wszystkie szkoły” oraz by „zakon bazylianów zreorganizować na sposób wygodny dla Rosji”⁶¹. Ks. Siemaszko proponował także, by stanowiska przełożonych klasztornych obsadzić ludźmi „oddanymi schizmie”⁶². Powyższy plan car Mikołaj I zaczął wprowadzać w życie już w 1828 r. Po zmianach administracyjnych i personalnych, zniesiono w 1831 r. zakon bazylianów. Wtedy to, jak zaznacza ks. Umiński, „został przekazany schizmatykom słynny klasztor bazylianów w Poczajowie z cudownym obrazem Matki Bożej. Klasztor ów w przyszłości stał się głównym rozsądkiem dyzunii oraz rusyfikacji na kresach południowo-wschodnich”⁶³.

Warto także podkreślić, że ks. Umiński, choć pisze o reformach józefińskich, to całkowicie w ich kontekście pomija kwestię ziem polskich⁶⁴.

4. Podsumowanie

Jak możemy zauważyć, autorzy syntez i podręczników do nauki historii Kościoła z okresu XIX i XX w., w swoim spojrzeniu na bieg wydarzeń historycznych, zasadniczo nie pomijali tematu kasat zakonów, także tych na ziemiach polskich. Niemal wszyscy starali się oddać ówczesną sytuację zakonów i ich los, zależny całkowicie od decyzji politycznych oświeconych władców Austrii, Prus i Rosji. Ich refleksja obejmowała trzy główne zagadnienia związane z likwidacją zakonów. Pierwszym była bulla kasacyjna Klemensa XIV i historia kasaty jezuitów, drugim była sytuacja zakonów w Polsce przed upadkiem państwa polskiego oraz w czasach Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego, zaś trzecim zagadnieniem była likwidacja zakonów na ziemiach polskich trzech zaborów związana z represjami popowstaniowymi i polityką władz zaborczych. Podjęty przez nas temat niech zakończy zdanie Tukidydesa, wzięte z jego słynnej *Wojny peloponeskiej*. Ów historyk starożytności pisał: Jeśli chodzi o słuchaczy, to dzieło moje, pozbawione baśni, wyda im się może mniej interesujące, lecz wystarczy mi, jeśli uznają je za pożyteczne ci, którzy będą chcieli poznać dokładnie przeszłość i wyrobić sobie sąd o takich samych lub podobnych wydarzeniach, jakie zgodnie ze zwykłą kolejną spraw ludzkich mogą zająć w przyszłości⁶⁵.

⁶⁰ Tamże, s. 479.

⁶¹ Tamże.

⁶² Tamże, s. 480.

⁶³ Tamże.

⁶⁴ Tamże, s. 253-257.

⁶⁵ Tukidydes, *Wojna peloponeska*, przeł., przed. i przyp. opatrzył K. Kumaniecki, Warszawa: „Czytelnik”, 2003, s. 14.